

Kende Péter: A tudós visszánéz - Kornai János pályamérlege

Közgazdászok ritkán írnak önéletrajzot, pláne "rendhagyót". Ezúttal azonban éppen arról van szó, hogy a memoáriró rendhagyó pályát futott be, amelyet - hét és fél évtizeden túljutva - meg akar érteni, és a szélesebb (nem csak szakmai) közönséghez is közelebb szeretne hozni. S persze - mint más hasonló könyvek írója - a róla alakított képet is a helyére akarja tenni. A gondolat erejével címmel most jelent meg Kornai János rendhagyó önéletrajza az Osiris Kiadónál.

Memoárok ritkán szólnak a tudományos pályáiról, illetve az ott elért s művekben kifejeződő teljesítmény mögött meghúzódó gondolati problémákról. Én csak egy ilyen önéletrajzi munkát ismerek: a francia Raymond Aronét, aki politikai filozófusi életútját kortörténeti emlékezéssé egészítette ki. De míg Aronnál európai történelemről, Kornainál azokról a közgazdasági problémákról van szó, amelyekkel munkássága során találkozott, s amelyekre kutatási eredményeivel próbált válaszolni. Első látásra meglepő, de azután roppantul lebilincselő, hogy a szerző által felismert és kimunkált közgazdasági fogalmak (természetesen sűrítve és dióhéjban) az élettörténet megfelelő fázisaira vannak rávetítve.

Kornai János tudományos munkássága lenyűgöző. A munka végén található irodalomjegyzékben Kornai neve alatt mintegy húsz címet találunk, amely könyvalakban megjelent, vagy szinte könyv terjedelmű, önálló szakmunkára utal. Kornai "alapvető", az egész nemzetközi szakmát megmozgató munkáinak száma is több mint tízre tehető. Ilyen hatalmas teljesítményre nemcsak a magyar közgazdaság-tudományban nincsen példa, de még nemzetközileg is csak kevés. A közgazdaságtan világnagyságaival való összevetés Kornai esetében már csak azért is indokolt, mert nagyobb munkái (de többnyire még a kisebbek is) a nagy világnyelveken is kiadásra kerültek, és sohasem maradtak visszhang nélkül. Ahogyan ez a történetből fokozatosan kikerekedik, a pályáját autodidaktaként kezdő Kornai Jánosra a nyugati közgazdászszakma - később a "keleti" is, erről még alább - igen hamar felfigyelt, s több mint negyedszázada legnagyobbjai közt tartja számon.

Itt egy percre érdemes megállnunk, hogy elgondolkozzunk a Kornai János külföldi és hazai elismertsége között húzódó árkon. Adva van egy eredeti gondolkodású, munkáit szívós következetességgel véghezvivő, termékeny és nagy hatású magyar tudós, akiért versengenek a nagy európai és tengerentúli egyetemek (csak díszdoktorságot 13 egyetem adományozott neki), aki csaknem húsz éven át volt a világ legrangosabb közgazdasági fakultás tanára az amerikai Harvard Egyetemen, aki többször töltötte be az elnöki tisztséget a legfontosabb nemzetközi közgazdasági egyesületekben, aki kétszer volt kéznnyújtásnyira a Nobel-díjtól (mármint azon négy-öt jelölt között, aki abban az évben

egyáltalán számításba jött). Ugyanezt a Kornai Jánost a Magyar Tudományos Akadémia csak 1976-ban választotta meg levelező tagnak és 1982-ben rendes tagnak. Ugyanerről a tudósról a budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem akkori rektora, a rossz emlékű Háy László 1958-ban a következő emlékezetes - Horger Antal stílusú - kijelentést tette: "Amíg én rektor vagyok, Kornai itt nem taníthat." S nemcsak ő tartotta meg a szavát, de "még utódai is hűek maradtak elhatározásához". 1987-ig kellett várni, amíg a szóban forgó egyetem akkori rektora, Csáki Csaba állásajánlatot tett Kornainak. Ez utóbbi erre a következő megrendítő választ adta:

"A Te kezdeményezésedre azután került sor..., amikor már elfogadtam a Harvard Egyetem meghívását. Hálás vagyok a Te figyelmedért, de azt kell mondanom, ez már túl későn jött. Egy életet csak egyszer él végig az ember; nem tudom, hogyan alakult volna az én életem, ha az MKKE2 előbb kezdeményezi a bekapcsolódásomat. Kijelenthetem: ... bármikor a megelőző három évtizedben kész lettem volna erőim jelentős részét az MKKE szolgálatába állítani. Egész tudományos pályafutásom során keserű és fájdalmas érzést okozott, hogy oda, ahol a fiatal magyar közgazdászokat kiképzik, engem nem hívtak meg oktatónak. ... Ez pótolhatatlan veszteség a számomra, amit más tanítási és kutatási eredmények nem egyenlítenek ki."

E kontraszt felmutatásával nem azt akarom mondani, hogy Kornainak Magyarországon nem volt, vagy hogy ma sincsen elismertsége. Aki egy kicsit is ismeri a magyar közgazdasági szakirodalmat, tudja, hogy Kornai évtizedek óta a leggyakrabban idézett szerző (a könyvben olvasható kimutatás szerint már a hetvenes évek végén "lehagyta" Marxot, aki addig a leggyakoribb hivatkozás volt). Az új Magyar Köztársaság kikiáltása óta az egymást követő kormányfők és pénzügyminiszterek közül sokan megkeresték őt, hogy tanácsait kikérjék. Ezzel együtt mintha ez az ország nem volna tisztában azzal, hogy a XX. század utolsó negyedében rajta kívül nem volt más magyar társadalomtudós, aki hozzá fogható hírnévre tett volna szert, ő volt az egyetlen, akit nemcsak alkalmilag, még kevésbé egzotikus kelet-európaiként tartottak számon, hanem azok között, akik a tudomány történetébe fontos eredeti művekkel írták be a nevüket.

A Kornai-paradoxon természetesen nem független Magyarország politikai viszonyaitól és attól a szereptől, amelyet - még tudóssá válása előtt - ő maga játszott e viszonyok alakulásában. E ponthoz érve nem hallgathatom el, hogy megjegyzéseimnek igen erős személyes háttere van, mégpedig nemcsak azért, mert Kornainak szinte hónapra kortársa vagyok, hanem azért is, mert életünk első harminc éve párhuzamosan folyt. Az akkor kialakult szoros barátság egyébként mindmáig fennáll.

Kornai János is abból a magyar zsidó értelmiségi középosztályból jött, amelyet a harmincas évek végétől nehéz próba elé állítottak, 1940-től kezdve és különösen 1944-ben pedig a lét határára sodortak előbb a kirekesztő törvények, azután pedig a népiirtásig menő gyilkos szenvedélyek. De velem együtt Kornai is ama szerencsés kevesekhez tartozott, kiket életkoruk, budapesti illetőségük és (részben) kapcsolatrendszerük megmentett a pusztulástól. Ezt azért húzom alá, mert enélkül nem lehet megérteni, miért lettünk mi 1945-ben cselekvésre kész, eltökélt kommunisták. Erről az életrajz második fejezetében esik szó, ahol a szerző a rá jellemző tudományos alapossággal elemzi a

kommunistává válás "öt fokozatát". Kemény önvizsgálatot talál itt az olvasó: a szerző nemhogy nem ad felmentést magának, hanem gondos alaposággal kielemezi, mitől és hogyan sodródott az akkor irányító szerephez jutó forradalmi párt felé. S kímélet nélkül vonja meg a kommunista pártlapnál betöltött nyolcévi szolgálatának mérlegét: "meghökkenítő közgazdasági műveletlenségéről" beszél, s arról, hogy cikkeiből (amelyeket a gazdasági rovat vezetőjeként írt) mennyire hiányoztak "az intellektuális tisztesség elemi követelményei". "Fél évszázad után újraolvasva akkori írásaimat nemcsak tartalmukat találtam súlyosan elhibázottnak, hanem ... elképedtem szellemi színvonaluk középszerűségétől is", írja összefoglalóan. Ilyen fokú őszinteségre és önítélkezésre, valljuk be, kevés példa van az újabb kori Magyarországon. Hadd tegyem hozzá, hogy ebben a fejezetben - helyettem is beszél.

A könyv két fejezete foglalkozik a szerző politikai "ébredésével" és kutatói pályájának kezdeteivel. A két dolog összefügg, amennyiben Kornait (mint e sorokat író barátját is) "ébredése" vezette a lázadáson keresztül a pártújságírással való szakításhoz, majd a kommunizusból való kiiratkozáshoz, végül - ami Kornai pályáivét elsősorban érinti - a szakszerű közgazdasági kutatáshoz. Majdnem azt a jelzőt is beszúrtam a "szakszerű" mellé, hogy "politikamentes". Ám ez nem volna összhangban a ténnyel, amennyiben Kornai tudományos munkássága a marxi politikai gazdaságtannal való szakítással kezdődik, ennyiben tehát már eleve nem lehetett politikamentes. Még fontosabb az a körülmény, hogy Kornait mint kutatót ama rendszer "mibenléte" kezdte el szenvedélyesen érdekelni, amelybe őt (fél Európával együtt) az 1945 utáni történelmi változás sodorta. Először is azt akarta megérteni, hogy a gazdaság szférájában hogyan is működik az. A továbbiakban pedig arra kereste a választ, hogy milyen mélyebb, rendszer-specifikus tényezők magyarázzák ezt a "hogyan"-t, illetve hogy azoknak hatása milyen tudományos fogalmi apparátussal ragadható meg.

Az előbbi mondatban - a lényegre egyszerűsítve - tulajdonképpen össze is foglaltuk Kornai János kutatói tevékenységének fő tárgyát és mozgatórugóját. A valóságban persze ez komplikáltabb: az életművet egymásból folyó kérdések logikusan fölépülő sorozata teszi ki. A pályáiv utólag visszatekintve imponáló a maga egységében: kezdetén egy szerénynek tűnő (valójában merészen eredeti) iparági helyzetfelmérés áll, a végén pedig a szocialista rendszerről a kilencvenes évek elején közzétett szintézis, amelyhez fogható szélességű és mélységű áttekintést mindaddig nem produkált a nemzetközi szakirodalom, ideértve annak olyan nagyjait is, mint Vilfredo Pareto, Joseph Schumpeter, Abram Bergson vagy P.J.D. Wiles.

E tudományos program végrehajtása nemcsak szívósságot és szellemi erőt követelt: kellett hozzá némi ravaszság is. Kornai első munkája még az 1956-os forradalom előtt született, egy látszólag kedvező pillanatban, amikor az addig követett módszerek felülvizsgálására igen széles társadalmi igény mutatkozott (a munka kandidátusi disszertációként készült, amelynek nyilvános vitája 1956 szeptemberében sajtós, a Petőfi körüli vitákhoz hasonló közéleti eseménnyé vált). Az ezt követő években azonban Magyarország visszasüllyedt a szovjet rendszer viszonyai közé, és Kornai számot vetett azzal, hogy kutatói szabadságát leginkább matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásával teremtheti meg; matematikai képletek elől ugyanis nemcsak a

nagyközönség áll zavartan odébb, hanem a politikai ellenőrzés is. Szerzőnk hát (egy szeniális kolléga segítségével) beledolgozta magát a matematikai gazdaságtan riasztó apparátusába, aminek az az üdvös mellékhatása volt, hogy elősegítette a határokon túli kommunikációt. Kornai esetében ezt még az a nem mellékes körülmény is megkönnyítette, hogy kandidátusi disszertációja igen hamar angol fordításban is megjelent (az angliai Cambridge-ben). A szokatlan hangütésű mű óriási feltűnést keltett a szovjetológiára szakosodott nyugati közgazdászok körében. Amikor Kornai később végre utazhatott, ez az előzmény személyes kapcsolatba hozta őt a szakma néhány angolszász nagyságával. Aligha kell magyarázni, hogy egy isten háta mögötti országból jövő, autodidaktaként induló közgazdász-kutató számára mekkora jelentősége volt ennek. A hatvanas évek során Kornai bekerült a nemzetközi közgazdaság-tudomány fő áramába, s olyan ösvényeken indulhatott el, amelyek révén ott is maradt. Ehhez persze az is kellett, hogy e főáram nyelvét beszélje, ne pedig a marxista zsargont.

Kornai János rendhagyó önéletrajza betekintés a tudományos alkotás világába. A közgazdasági szakma működéséről elmélkedve a szerző nyilvánvalóan magyar és külföldi pályatársaihoz szól, de amit mond, a laikus olvasó számára is tanulságos. A lényeg azonban, hogy e könyvben egy tudós életéről és gondjairól van szó. Már a tartalomjegyzéket olvasva is felfigyelhetünk arra, hogy a legtöbb fejezet címe a kutatómunka egy-egy állomására utal (az alcímek fele pedig egy-egy Kornai-könyv címével azonos). Ami az önéletrajzban ezen kívül esik, érdekes és fontos, olykor mulattató de csak: keretfeltétel. Ha e vaskos könyv ennek ellenére sem fárasztóan száraz, ez azért van, mert szerzője még a legnehezebb tudományos problémákról is közérthetően vagy éppen szellemes könnyedséggel tud írni.

Hosszú élete során Kornai János három nagy dilemmával került visszatérően szembe. Az egyik: a politika és a kutatás közti választás volt. 1955-ben bekövetkezett fordulatától kezdve Kornai ezt egyértelműen a kutatás javára döntötte el, anélkül azonban, hogy teljesen föladta volna politikai lényét. Az a szellemi ember, akit jó vagy rossz sorsa a szovjet hatalom fennhatósága alá helyezett, természetesen soha nem lehetett teljesen "apolitikus". Kornai esetében azonban egy üldözött politikai táborral való aktív szolidaritásról is szó van, s hogy ez mennyire fontos maradt számára, azt a könyvén végighúzó morális tépelődések is mutatják. A dilemmát Kornai azért döntötte el újból és újból - a nyolcvanas évek elején például a Bibó-émlékkönyvben való részvétel elutasításával - a kutatómunka javára, mert úgy gondolta, hogy ezzel többet tud használni a körülötte élő emberiségnek.

A második dilemma szakmai jellegű volt: a szocializmus közgazdasági törvényeit boncolgató tudósnek arról kellett döntenie, hogy munkáival a folyton-folyvást napirenden lévő reformtörekvések szolgálatába áll-e, vagy pedig ezektől elvonatkoztatva kutatja a gazdasági cselekvés összefüggéseit. Különböző okokból, amelyekhez csak az életrajz ad kulcsot, végül is mindig az objektív látélet nézőpontjára helyezkedett. Az 1956-ot követő első évtizedben ennek valószínűleg az volt a fő indítéka, hogy nem akarta magát az üldözött reformer kalodájába bezárni. Később azonban egy új, kevésbé személyes motívum lépett előtérbe: már nem hitte, hogy "a rendszer" megreformálható; főleg abban nem hitt, hogy érdemlegesen piacósítható (márpedig ez lett volna minden valódi változás

alfája). A kommunizmus összeomlása kellett ahhoz, hogy szerzőnk érdeklődése az aktív gazdaságpolitika irányába forduljon el.

Kornai harmadik dilemmája az volt, hogy Magyarországon maradjon-e, vagy engedjen azoknak a sorozatos hívásoknak, amelyek külföldről, elsősorban Angliából és Amerikából érkeztek hozzá. A Cambridge-i Egyetem már a 70-es évek elején katedrát kínált föl számára; hasonló ajánlat érkezett Princetonból is, de ez is Magyarország elhagyásával járt volna, amit Kornai elvetett. 1985-ben aztán négy egyetem (három amerikai és a londoni LSE) tett olyan állásajánlatot, amely "ingázási" lehetőséget tartalmazott. Kornai hosszú habozás után végül is a Harvard Egyetem ajánlatát fogadta el azzal a feltétellel, hogy élete felét továbbra is Magyarországon töltheti. Mert az a meggyőződés dolgozott benne, hogy vállalt feladata - a szocialista rendszer gazdasági feltérképezése - alapjában véve csak a helyszínről lehetséges. (A magyar helyszínt Kornai számára az MTA Közgazdaság-tudományi Intézete jelentette, ahova a korábbi meghurcoltatás után 1967-ben került vissza.) Az életrajz legszemélyesebb részét alkotják azok a fejtegetések, ahol a szerző kifejti, hogy mi minden köti őt Magyarországhoz, miközben nem kevésbé volt fontos számára, hogy otthon legyen a világkultúra központjaiban, és bekapcsolódjék szakmája határokön átívelő közösségébe.

A befutott pályához szervesen hozzátartozik - kell-e mondani? - a szerzőnek a magyarországi politikai hatalommal kialakított viszonya. Ennek egyik legkritikusabb fázisa az 1956 utáni korszak, ahol Kornait mint gyanús "nagyimristát" karanténba helyezik, és - börtönbe zárt barátai kapcsán - rendőri-bírói faggatásoknak vetik alá. Hogy ennél nagyobb baja nem történik, ezt alkalmasint egy szürke eminenciás (Friss István) támogatásának köszönheti, akiről utólag azt kell feltételezni, hogy Kornai tehetségéből talán többet értett meg, mint bárki más a magyar közgazdász-társadalomban. A hetvenes-nyolcvanas évek során Kornai titkos megfigyelés alatt áll, s ezt a könyv - most hozzáférhetővé vált - elképesztő iratanyaggal dokumentálja. Akadémiai tagságát eleinte a legfelsőbb politikai vezetés akadályozza meg mindaddig, amíg - a hetvenes évek belső enyhülésének köszönhetően - a politikai vétót közömbösség váltja fel, így aztán megnyílhat az Akadémia kapuja. Valamikor a végjáték idején a kommunista állam még magas kitüntetést is akar neki adományozni, ő azt azonban nem fogadja el.

A mérlegben mindamelllett helye van azoknak a műveknek, amelyekkel szerzőnk, ha nem is a szovjet világ átalakulásához, de legalábbis ahhoz hozzájárult, hogy e világ közgazdászai szépen lassan föladják a marxista elveket, és helyettük a közgazdaság valódi tudományával keressenek kapcsolatot. Magyarországon ez a szellemi szabadulási folyamat már az ötvenes évek közepén megkezdődött, és bizonyára nem csak Kornai tevékenységéhez kapcsolható. Ezzel szemben Oroszországban és Kínában, sőt újabban Vietnámban is minden jel szerint Kornai János munkái (elsősorban A hiány) voltak azok, amelyek a fiatalabb generációk egy részében a hivatalos közgazdasági szemlélettel való szakítást elindították. A reform útján lépegető kommunista Kínában Kornai könyvei százezres példányszámot értek el! A tudományos mű ennyiben része korunk politikai történetének is.

1989 után Kornai tudatosan lépett át a "tisza tudomány" világából a tudomány és a politika közt húzódó határmezsgyére. Az Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében ugyan nem érte el azt a hatást, amelyet szerzője tőle várt, de a kapitalizmusra való áttérésről folyó vitákban máig is referenciamunka. Kornai pihenést nem ismerő számítógépéből még az elmúlt másfél évtizedben is munkák tucatjai kerültek ki. A 77 éves szerző szemmel láthatóan nem kívánja letenni a lantot. Könyve utolsó fejezetének tanúsága szerint optimistábban ítéli meg a rendszerváltást, mint a kelet-európai közvélemény túlnyomó többsége, s bár harvardi katedrájától elbúcsúzott, szilárdan el van tökéllve arra, hogy budai lakóhelyén és a várbeli Collegium Budapestben, amelynek vezető tekintélye, folytassa azt, amit eddig is tett.

1 A hiány és A szocialista rendszer a magyaron kívül hat, az Indulatos röpirat pedig tizenhét nyelven jelent meg. 2 Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem